

Kovács Eszter: Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század) – Česká a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)

Esztergom: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022, 440 l.

PAPP Ingrid

BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0002-0470-1360

Kovács Eszter 2009-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot a *Magyarországi jezsuiták és a cseh rendtartomány (Csehország, Morvaország és Szilézia) 1773-ig* című doktori értekezésével, és ettől az évtől az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa. Kutatási területe a cseh–magyar kapcsolatok vizsgálata a 16–18. században. Disszertációjának monográfiává fejlesztett változata 2015-ben jelent meg „*Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószóllója...*”: *Cseh–magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig* címmel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában. Érdeklődése kezdetben a két nemzet közötti kapcsolatok feltérképezésére irányult, a cseh anyag vizsgálata során azonban kérdéssírai tovább bővültek, kiterjedve a cseh irodalomban felbukkanó török és iszlám hatásra. 2017-ben jelent meg *Islámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján* című kötete. Ezt követően, Käfer István és Tarján Bence kutatását folytatva kerültek elemzése középpontjába a 17. századi Magyar Királyságban biblikus cseh (illetve szlovák) nyelven nyomtatásban megjelentetett verses emlékek. A teljesség igényével összeállította e verses kezdősorainak mutatóját. Az elvégzett munka eredményeként jelent meg 2022-ben a *Cseh és szlovák emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)* című kötete. A szerző a magyar és cseh nyelvű előszót, a *Forráskönyvek és szerzőik* című bevezetést és a *Szerkesztési elvek* című részt követően 2335 biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verses emlék incipitmutatóját adja közre 77 feldolgozott 17. századi nyomtatvány alapján. A kötetet a felhasználó és a feltételezett források jegyzéke és különböző mutatók zárják.

A történelmi Magyar Királyság multietnikus államalakulat volt. Magyarország kora újkori kulturális teljesítménye, eszmetörténeti öszsképe olyan értelmiségi réteg közös alkotása, amelyet eredetére, családi származására, neveltetésére, nyelvére tekintve sem jellemezhetünk homogenizáló leírással. A Magyar Királyság e különleges adottságainak köszönhetően, ha érvényes megállapításokat szeretnénk tenni a kora újkori magyarországi költészetről és művelődéstörténetéről, akkor a magyar mellett a német és a biblikus cseh (illetve szlovák) nyelven megjelentetett verses emlékeket is számba kell vennünk. Az incipitmutató ezért nem valami parciális jelentőségű, perifériális vállalkozás, hanem a régi

magyar művelődéstörténet vizsgálatának olyan segédeszköze, amely a későbbi kutatásban nagy értelmező erőre tehet szert.

Az a tény persze, hogy a 17. századi Magyar Királyság területéről mostantól pontos nyilván tartásunk van 2335 verses szöveg nyomtatott előfordulásairól, egészen bizonyosan magyarázatra szorul. A szövegek mennyiségének és a korabeli magyar kultúrában elfoglalt arányának felméréséhez érdemes említenünk azokat az adatokat, amelyek az egykorú magyar nyelvű verses szövegtörzs nagyságáról már rendelkezésünkre állnak.

A magyar nyelvű emlékek vizsgálatához fontos kiindulási pont a *Régi magyarországi nyomtatványok* eddig megjelent négy kötete, amelyekben megtalálhatóak a magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatói. Hogy e mutatók hány vers hány textológiai szövegforrását ölelik fel – nem lehet megmondani. A tételek ugyanis éppúgy nincsenek megszámozva, mint az egyes tételek alatt felsorakoztatott szövegforrások, és minthogy valódi, dinamikus, valós időben leképezhető adatbázisba az RMNy anyaga eddig még sohasem került be, így a mutatókat legfeljebb kézi számlálással összegezhethetnénk. De erre csak elmélyült ismeretekkel bíró szakember vállalkozék: hiszen a megjelent négy kötet incipitmutatója mindig az adott időszakra vonatkozó, kerek egész, s így azok tételszámai nem összegezhethők mechanikusan. A verstételek egy, talán nem is jelentéktelen hányada megismétlődik a következő időkörhöz tartozó újabb nyomtatványokban, s ilyen esetekben a tételek száma nem, csak az adott tételhez tartozó szövegforrások száma gyarapodik újabb előfordulásokkal. Az sem bizonyos, hogy könnyen lehet ítélni a tételek azonossága vagy különbözősége dolgában: az RMNy szerkesztői többnyire csak egy-egy szintagmára terjedő incipit adnak meg, s előfordulhat, hogy ezek a nyitószavak egyébként különböző versekhez tartoznak. Így az RMNy-re tekintve csupán egyetlen dolog állítható határozottan: a magyar és az erdélyi állam területi egységét szem előtt tartó, a Kárpát-medence nyelvi sokszínűségét magától értetődő adottságnak tekintő retrospektív nemzeti bibliográfiai vállalkozásban épp az incipitmutatók összeállítása rendszeridegennek és szűkkeblűnek bizonyult. Nyilván csakis praktikus szempontokkal indokolható, hogy az RMNy-ben leírt nyomtatványokban előforduló versek közül csak a magyar nyelvűek kerültek mutatózásra, az egyéb nyelveken megjelent versek pedig egyáltalán nem. Épp emiatt egy, a Magyar Királyságban használt más nyelvre vonatkozó incipitmutató régen és messzemenően indokolt, s örömmel üdvözölhetjük, hogy most legalább az északi szláv nyelvek tekintetében akadt valaki, aki a hiány pótlására vállalkozott.

A magyarországi retrospektív nemzeti bibliográfia tehát egyelőre nem fedi fel előttünk a kora újkori magyar nyelvű versek számát (sem). Többet segít a számok és számarányok felmérésében *A régi magyar vers repertórium a kezdetektől 1600-ig* című adatbázis (az RPHA), amely jelenleg 1523 tételt számlál. Ezek a versek 320 nyomtatott vagy kéziratos bibliográfiai egységben fordulnak elő, amelyek többsége őrzökötet (a csupán egy-egy versszöveget megőrző nyomtatvány vagy kézirat nem igazán gyakori). Az őrzökötetek közül 220 nyomtatott és 100 kéziratos. Az RPHA-ban már a 17. századi folytatás megkezdésének szándékával regisztrált további adatokból az adatbázis szakértői azt is megállapíthatják (köszönöm Szatmári Áronnak a lekérdésben nyújtott segítségét), hogy 1700-ig bezárólag az őrzökötetek száma bőven megduplázódik (685-re nő), s ebben a nyomtatottak továbbra is mintegy kétharmad, a kéziratosak egyharmad arányt képviselnek. A 17. századból nem ismerjük viszont a tételek, vagyis a versek számát. Azt tudjuk, hogy a *Régi magyar költők tára* (RMKT) 17. századi sorozatában mintegy 3500 tétel jelent meg. Persze ez sem ilyen egyszerű: Zrínyi és Gyöngyösi életművét nem tartalmazza ez a kia-

dás; a sorozat 17 kötet után is befejezetlen: a század utolsó harmadának katolikus egyházi énekei még hiányoznak; továbbá egészen más tételszámhoz juthatunk akkor, ha a hónapverseket vagy a prózai művekben megjelent néhány soros verses intarziákat nem egy tételszámon tartjuk nyilván (mint az RMKT tette), hanem incipit szerint külön számítjuk. Mindenesetre ez már mégis valami: most már tudjuk, hogy a 17. századból legalább 3500, de – más számítás szerint – akár 5–6000 magyar verset állíthatunk 2335 cseh vagy szlovák nyelvű vers mellé. A fentiekből az is leszűrhető, hogy mintegy 225 magyar nyelvű 17. századi nyomtatott kiadvány tárható fel a 77 cseh vagy szlovák nyelvű nyomtatvány mellett. Ebben a számításban tehát a magyar korpusz a csehnek mintegy háromszorosa.

Az igazság azonban az, hogy valójában nagyjából semmit sem tudunk ezeknek a verseknek a korabeli elterjedtségéről és használatáról. Az RPHA-ból és az RMKT-ből ugyanis éppúgy nem lehet megállapítani az egyes versek mögött álló textológiai szövegforrások számát, mint ahogyan Kovács Eszter most megjelent incipitmutatójából is csak napokig tartó, kézi számlálással volna kihozható ilyen eredmény. Ha pedig mindezekből mindent összeszámlálnánk, az adatok akkor sem volnának teljességükben összevethetők: az RPHA és az RMKT textológiai szövegforrásai ugyanis a kéziratokra is kiterjednek, míg Kovács incipitmutatója – a kérdéskör első rendszeres feldolgozásaként, nagyon érthetően önkorlátozó módon – csakis a nyomtatványokat öleli fel. Márpedig a kora újkori a kéziratok másolatokban való terjedéssel számoló kultúramodelljében csakis a nyomtatványokénak a használati íráspéldányokéval kiegészített száma mondhatna valamit arról, hogy mekkora, milyen arányú és milyen földrajzi kiterjedésű tényleges ismeretet és használatot tételezhetünk fel az egyes versek esetében.

A biblikus cseh vagy szlovák nyelven megjelentetett verses emlékeket az RMNy megjelent köteteiből kiindulva eredetileg Tarján Bence kezdte gyűjteni. Munkája félbeszakadt. Ezt a munkát folytatta azután a kötet szerzője, Kovács Eszter, és a Magyar Királyság 17. századi nyomtatványai alapján a teljesség igényével összegyűjtötte a szlovák, cseh vagy az ún. biblikus cseh nyelvű verseket, köztük magyarországi és külföldi szerzők műveit, eredeti alkotásokat és fordításokat. A repertórium tehát kiegészíti az RMNy megjelent és ezután megjelenő köteteinek incipitmutatóját, és lehetővé teszi, hogy a kora újkori szláv témával foglalkozó kutatók a verseket és azok nyomtatott előfordulásait a kezdősoraik alapján kereshessék. Az incipitek – kiküszöbölve az RMNy mutatójának túlzott rövidegéből adódó nehézségeket – itt mindig két sorra terjednek. A nyomtatott szövegforrások a tételekben szereplő RMNy vagy RMK számok alapján kigyűjthetők, versről versre egyenként számon tarthatók, textológiailag nyomon követhetők.

A korszak kéziratban fennmaradt biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verseiről továbbra sincsenek adataink, hiszen e területen a kötet szerzője által joggal hiányolt alap kutatások sem történtek meg. Egyelőre a kutatás még a kéziratok őrzőköteteket sem vette számba, ezért sem a bibliográfiai, sem a textológiai források, sem pedig a bennük foglalt anyag mennyisége nem belátható, így az sem tudható, hogy a csak kéziratosságban terjedő vagy csak onnét fennmaradt versek mekkora arányt képviselnek a nyomtatott versenyaghoz képest.

A 16. századból a Magyar Királyság területéről nem ismerünk nyomtatásban kiadott biblikus cseh vagy szlovák nyelvű verses emlékeket, miközben magyar nyelvű versek már kétszázánál több kiadványban jelentek meg, s az RMKT 16. századi sorozatában eddig közzétett versek száma 450-et számlál. E számokat azonban nyilván nem a magyarországi, hanem a csehországi cseh kiadványok számával lehetne adekvát módon összevetni, ha rendelkezésünkre állnának

hasonló számadatok a Cseh Korona országaiból. Az mindenképpen jelentésteljes, hogy a Magyar Királyságban a harmincéves háború időszakától kezdve jelentek meg cseh nyelvű nyomtatott versek, amikor szellemi és irodalmi szemhatáruk már nemcsak a helyi népességé, hanem a Cseh- és Morvaországból ide menekült népesség kultúrájával, egyházi és vallási szokásrendjével, irodalmi reprezentációjával összeötvöződött jelenség.

A *Forráskönyvek és szerzőik* című bevezetésben áttekinti a szerző, hogy milyen műveket nyomtattak ki a Magyar Királyságban, és melyek voltak azok a művek, amelyek már bizonyosan ebben a környezetben keletkeztek, például amelyeket alsó- és felső-magyarországi születésű szerzők adtak ki. Kovács Eszter a bevezetést négy részre tagolja: csehországi könyvekről, exuláns irodalomról, a „Hungarus” szerzők műveiről és a feltételezett versekről beszél. Hat olyan kötetet sorol fel, amelyek először Csehországban jelentek meg. Kettőt közülük a 16. században adtak ki először cseh nyelvű fordításban: Johann Habermann *Christliche Gebet für allerlei Not und Stände der gantzen Christenheit aussgetheilt auf alle Tage in der Woche zu sprechen* című művét és Urban Rhegius *Seelenartzney für die gesunden und krancken* című munkáját. Ezeket a fordításokat vette át és adta ki újra a trencsényi nyomda. A további négy könyv közül kettőt a fehérhegyi csata előtt adtak ki Csehországban, egyet utána, egy esetében pedig csak a tartalmi vonatkozásai alapján feltételezhető egy eredeti csehországi kiadás.

Az *exuláns irodalom* alcímmel rendelkező részben azokat a verses emlékeket mutatja be a szerző, amelyek a fehérhegyi csatát (1620) követően az erőszakosan katolikussá átformált Cseh- és Morvaországot kényszerűségből elhagyó, nagyrészt a magyarországi lutheránus egyházba betagozó menekültek körében jelentek meg. Több olyan cseh származású szerzőt és művet sorol fel ebben a részben, akiknek alkotó tevékenysége nagy hatást gyakorolt a helyi szláv közösségek életére. Ilyen közülük Jiřík Třanovský, aki *Písň duchovní staré y nové* címmel kiadta a szláv protestáns közösség legjelentősebb énekgyűjteményét, amely több generáción keresztül hagyományozódott, a szlovák és a cseh kultúra részét képezte, és a 19–20. században is használatban volt. A következő nagyhatású szerző Jan Amos Komenský, aki a fehérhegyi csata után Lesznóban telepedett le, és a Cseh Testvérek emigráns gyülekezeteinek püspöke lett. 1650–1654 között Sárospatakon tanított. Filozófiai és pedagógiai nézeteiben az ismeretszerzés és a tudásban való előrehaladás hatékony eljárásait kereste. Fontosnak tartotta az értelmi, az erkölcsi és a hitbéli nevelés hármasságát. A nyelvi és a tárgyi ismeretek együttes átadását célzó tankönyvei számos kiadást értek meg Erdélyben és Magyarországon. Fontos még megemlítenünk azokat a kulturális hatásokat, amelyek a kényszerűségből menekülők hatására honosodtak meg Alsó-Magyarországon, ilyen a halotti prédikációk kinyomtatásának szokása. Az első biblikus cseh gyászbeszéd-nyomtatványt 1637-ben adta ki a trencsényi nyomda, és éppen a már említett Jiřík Třanovský tiszteletére készült. Az 1637–1711 közötti időszakban huszonegy nyomtatványt jelentettek meg, amelyekben huszonnyolc halálesettel kapcsolatos negyvenegy halotti beszéd olvasható. Ahogyan a szerző is megállapítja, több olyan gyászbeszédet ismerünk, amelyben gyászversek találhatóak.

A „Hungarus” szerzők művei alcímű részben a cseh menekültek által meghonosított kulturális hatások továbbélését láthatjuk. Egyik jeles képviselője a többgenerációs lelkészi családból származó Štefan Pilárik, akinek mind a *Sors Pilarikiana* című verses önéletrajzában, mind pedig imádságoskönyveiben dominánsan jelen van a Magyar Királysághoz és az evangélikus egyházhoz való feltétlen ragaszkodása.

A *Feltételezett versek* című utolsó részben Kovács Eszter azokról az elveszett vagy lappangó kiadványokban megjelent versekről beszél, amelyek létét a magyar könyvtörténet csak feltételezi. Ilyen például Třanovský *Cithara Sanctorum* című énekeskönyvének két 17. századi példánya.

Összegzésül elmondható, hogy a kötet hiánypótló munka, mivel a teljesség igényével elsőként vette számba az összes 17. századi cseh vagy szlovák nyelven nyomtatásban megjelentetett verset, és kezdősoraikból mutatót készített. A kötet számos olyan csehországi menekültet vagy helyi születésű szerzőt említ, akiknek a magyar szakirodalomban először kerül leírásra a nevük. Nagy segítséget jelentett volna a kötet olvasói számára, hogyha ezekről a szerzőkről külön adattári rész (vagy legalább egy mutató) készül, amelybe belekerülhettek volna alapvető életrajzi adataik, és külön jelzést kaptak volna a csehországi és a helyi születésűek. A munka folytatása alapvető fontosságú, azonban az anyag mennyisége és jellege miatt – a kötetes közzététel mellett – szükséges lenne egy erre alkalmas adatbázis használata. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a verses emlékek vizsgálata olyan kapcsolathálózat kialakulását rajzolta meg, amely a későbbiekben komoly hatással volt Alsó- és Felső-Magyarország belső viszonyaira.